

Общественият договор и правото на съпротива

Темата на моето академично слово е „Общественият договор и правото на съпротива“. Както ще видим, тази тема е неотделима от въпроса, кое характеризира едно управление като добро или лошо, но все пак се спрях на това заглавие, тъй като въпросът за гражданското неподчинение е актуален днес и затова реших, че малко подвеждаща реклама няма да ми бъде излишна.

Гражданското неподчинение е актуален въпрос не само заради студентските протести. Преди няколко месеца се обсъждаше дали Левски и героите на Априлското въстание са нарушили закона и правовия ред с действията си. Понеже отговорът разбира се е положителен, а в същото време никой не се съмнява в правотата на каузата им, това противоречие заслужава обсъждане.

Понякога нещата са още по-сложни. Ако за Априлското въстание можем да отстояваме тезата, че самата власт, срещу която се борят въстаниците, е със спорна легитимност поради това, че е натрапена насила на хора, които не я желаят, то за последните събития в Египет този аргумент не важи. Там правителството, легитимно избрано с демократични избори, беше свалено от армията. В същото време военните взеха властта не от желание да я узурпират, а защото смятаха, че имат право на съпротива, когато легитимното правителство се опитва да промени конституцията в недемократична посока.

С други думи такива крайни мерки изглеждат позволени не само срещу нелегитимна власт, а понякога и срещу легитимно правителство, когато властта нарушава определни принципи. Потвърждение на това са съпротивата, предизвикала Арабската пролет, и протестите в Турция. Вчера стотици украинци са се опитали да нахлуят в сградата на правителството заради отказа от подписване на споразумението за асоцииране с Европейския съюз. Но има и по-очевидни случаи – никой не би оспорил френската съпротива и съпротивата в други страни срещу фашизма и националсоциализма, който по това време е бил законен, но не е справедлив, не е хуманен и не е морален. Безспорно опитът за атентат срещу Хитлер на 20 юли 1944 г. е оправдан, макар че от конституционна гледна точка той представлява държавна измяна. По същия

начин никой не би оспорил правото на гражданите на бившата Германска демократична република да „протестират с краката”, т. е. да протестират срещу режима, като напускат масово страната, в която десетилетия наред са били държани закрепостени против волята им.

Темата за гражданското неподчинение и правото на съпротива е трудна и спорна, защото е свързана с дълбоки въпроси, засягащи естественото и позитивното право, както и докъде се простират задълженията на гражданина и кое определя техните граници. Особени трудности създава фактът, че по самата си природа гражданското неподчинение представлява нарушаване на закона.

Това е така, защото в законодателството на повечето държави, както е и у нас, конституцията или специални закони допускат правото на протестни демонстрации (събрания, митинги и манифестации) и правото на стачка, но останалите форми на съпротива не са регламентирани, защото гражданското неподчинение например може да доведе до неудобства и щети или дори да наложи смяна на управлението.

Още по-лоша е ситуацията с правото на съпротива, защото и при него нарушаването на закона е неминуемо, а в същото време липсва идеята за ненасилие, характерна за гражданското неподчинение.

Гражданското неподчинение може да бъде директно и индиректно, косвено – нарушаване директно на закона, срещу който се протестира, или нарушаване на друг закон, чрез което се протестира срещу повода за протеста. Едно е да протестирам срещу акт на НАП, като го обжалвам, друго – като откажа да го платя или дори като призова всички да откажат, а трето – да протестирам, като с мои съмишленици окупирам сградата на НАП. Типичен пример е протестът срещу водена война – директният протест ще бъде да откажа призовка и да приема да лежа в затвора за това, косвеният – да участвам в демонстрации, блокади и окупации срещу войната.

Обикновено дори индиректното неподчинение избира обект, който има някаква символична връзка с причината за протеста, например протестиращите срещу икономическото неравенство и алчността на корпорациите от „Окупирай Уолстрийт” не превземат Дисниленд, а окупират обекти, свързани с тяхното несъгласие.

Гражданското неподчинение и правото на съпротива не могат да бъдат оправдани юридически, т. е. законово, защото нарушават разпоредбите на позитивното право. Изключение са случаите, когато става дума за отказ да се изпълни противозаконен акт, но обикновено става дума за актове или действия, които са неморални или несправедливи, но в рамките на закона, и затова не могат да се оспорят със законови средства.

Според Джон Роулс гражданското неподчинение по сериозен повод може да се оправдае, ако преди това са изчерпани всички законови средства. Но как да преценим дали всички законови средства са били изчерпани и какво да правим в случай на нужда от спешна реакция, когато законовите средства биха отложили решението с месеци и години?

Затова през вековете гражданското неподчинение и правото на съпротива са били оправдавани с някакъв „по-висш закон” – морален, естествен, божествен. Възраженията срещу такова оправдаване на правото на съпротива започват още от античността и продължават и до днес.

Още в диалога на Платон „Критон” Сократ отказва да се спаси с бягство от затвора от несправедлива смъртна присъда, защото според него със самото си включване в държавата гражданинът се задължава наред с ползите да понася и негативите, които му носи спазването на законите.

Кант се изказва на няколко места срещу правото на съпротива, като в *Метафизика на нравите* се мотивира с противоречието, което би възникнало, ако законът сам признае, че има и по-висша инстанция от него. В същото време, ако законът не допусне това, значи съпротивата е нелегитимна, извън закона.

Емил Брунер направо нарича гражданското неподчинение „непоносима заплаха срещу системата на позитивното право” и продължава с аргументи, че с позоваването на едно по-висше право се създава паралелна правна система, която руши системата на позитивното право.

Гражданското неподчинение наистина разклаща уважението към законите и оттам към върховенството на закона, което само по себе си е ценност; създава неудобства на останалите граждани, щети на държавна и частна собственост, може да доведе дори до телесни повреди на протестиращите, на органите на реда или на други граждани.

Този въпрос е особено деликатен в съвременната правова държава, в която конституционно е определено върховенството на закона, налице е легитимност на правовия ред и на избраните по демократичен начин управляващи. Кое би ни дало основание да оспорим твърдението, че става дума за добро управление?

За да си отговорим, нека прегледаме накратко развоя на идеята за доброто управление и за обществения договор.

Въпреки че правото на добро управление и добра администрация най-късно намира място между правата на човека – едва през 2000 г. Хартата за основните права на Европейския съюз включва правото на всеки човек на безпристрастно и справедливо административно обслужване в разумен срок, исторически то е едно от първите права на индивида. Темата за доброто управление се разисква още в античността.

В Гърция, където двама „тираноубийци“ са почетени със статуи, още софистите отбелязват, че писаният закон не получава легитимност само затова, че в писмен вид. Целият конфликт в трагедията на Софокъл „Антигона“ почива върху сблъсъка между убеждението на Креон, че разпоредбите му трябва да се спазват дори да жертват индивида заради общото благо и отстояването от страна на Антигона на „неписаните божи правила“, които смъртните не могат да отменят.

Ксенофонт и Изократ, Платон и Аристотел и други известни философи и оратори не само обсъждат видовете държавно устройство, но и посочват чертите, което отличават доброто управление от лошото.

Тази тема става още по-актуална в древния Рим, когато републиканската власт е заменена от едноличното управление на императора. При този преход в няколко свои речи Цицерон обявява законите за основа на свободата и извор на равноправието. Те са **поддържащата връзка на обществото**. Както телата не могат да живеят без душа, така и държавата не може без закони. Всичко в нея се върти около тях, а хората са техни роби, за да могат да бъдат свободни. Сто години по-късно, когато едноличната власт вече е факт, Сенека обявява принципса за такава връзка, която крепи държавата, той е душата на държавата, а тя – неговото тяло, сега принципсът идва на мястото на законите.

Цицерон обсъжда проблема в трактатите си, а в речите си отправя към Цезар препоръки за характеристиките на доброто управление и качествата на управляващия. Августовата идеология прокарва идеята, че дори при еднолична власт свободата е налице, ако управлението е меко и справедливо. Един трактат на Сенека до Нерон и една похвална реч на Плиний към Траян оформят окончателно античния идеал за владетел, изтъкван отново и отново от философи, оратори и историци до края на античността.

В *Панегирика* на Плиний дори срещаме идеята за обществения договор, която се смята за много по-късна. Договорът на принцепса обаче не е с поданиците, а с боговете, които са му ги поверили. Според Плиний Траян е сключил договор с боговете да го пазят, **ако е заслужил**. Те ще осигурят благополучието му, ако той го осигурява на гражданите, ако се грижи за общата полза. В края на речта самият Плиний се обръща към боговете, да запазят Траян за техните внуци, **ако управлява държавата добре и в полза на всички**.

На вечно актуалния въпрос, кой от претендентите е легитимен император и кой узурпатор, похвалните речи, панегириците, отговарят двойко – произходът е важен, но е важен и начинът на управление – истинският император управлява в полза на поданиците, въздържа се от произвол и гарантира сигурност и благоденствие на държавата и народа. Тези качества са разгледани в постоянен контраст между добрия владетел, гарантиращ сигурността, правата и свободната изява на гражданите, и жестокия тиранин, управляващ с деспотичен произвол държани в робство поданици. Централни стават именно добродетелите, определящи владетеля като справедлив ръководител на държавата, който се ръководи не от гняв и алчност, а от ползата и сигурността на народа. Външният израз на тази грижа са щедростта, изобилието, грижата за благоустройството. На върха на тази морална пирамида стоят справедливостта и безпристрастността, които гарантират ненавреждането и безкористното управление в полза на обществото.

До края на античността проблемът за доброто управление се обсъжда от императорите Марк Аврелий и Юлиан, ораторите Елий Аристид, Темистий и Либаний, историците Тацит и Амиан Марцелин, християнските автори Евзебий, Амврозий, Августин, Изидор и много други.

Темата става още по-централна през средновековието. Според тази концепция владетелят е издигнат над другите не за да се възползва от положението си, а за да се грижи за останалите. С голямата власт идват и големи отговорности. Още Антигон Гонат в Гърция и Сенека в Рим определят властта като славно робство. Властта е тежест, бремене в интерес на обществото, целта ѝ не е личната изгода на управляващия, а гарантирането на сигурността и благоденствието на управляваните. Важен аспект на добрата власт, споменаван от всички средновековни автори, е задължението на владетеля да осигури администрация и магистрати, които също като него да не злоупотребяват с властта си и да мислят за благо на хората.

Обсъждането на идеала за владетел и добро управление преживява разцвет през Каролингската епоха в съчиненията на Смарагд, Седулий Скот, Хинкмар и в стотици други произведения. Седулий цитира прочутото място от посланието на апостол Павел до римляните, че всяка власт е от Бога, но според него забраната за съпротива срещу властта не важи за лошите владетели.

През следващите векове каролингската концепция за владетеля като цар и свещенослужител се измества от теорията за двата меча на църквата, единия от които тя дава на светския владетел.

Английският епископ Джон от Солсбъри в автор на енциклопедичното произведение *Поликратик*, което през 12 век става наистина „бестселър“. В *Поликратик* е налице противоречие между традиционното християнско отношение към властта и допускането на убийството на тирана. От една страна Джон цитира посланието на ап. Павел до римляните, според което съпротивата срещу владетеля е съпротива срещу Бога. Царят е подобие на Бога и има властта си от него. От друга страна убийството на тирана е оправдано, макар и като последна мярка след поредица от опити за поправяне. С други думи всяка власт е от Бога, но несправедливият владетел не е получил властта си от Бога, той е узурпатор.

Това двойствено отношение към убийството на тирана се дължи на факта, че Джон прилага към тираноубийците същия критерий, с който измерва справедливостта на управлението – дали премахват тирана в името на общата полза, или заради лични амбиции.

Още по-интересен е друг английски автор – Джералд Камбрийски, чиято историко-политическа биография на Хенри II е по-драматична и от Шекспирова трагедия. След няколко френски автори като Венсан от Бове, обсъждали доброто управление, идва схоластиката.

Тома Аквински не може да отмине дебата за правото на убийство на тирана, но не е склонен безусловно да одобри такъв акт. Той допуска възможността тиранът да бъде свален, или поне властта му да бъде ограничена. Условието, което поставя Тома, е решението да се вземе от институция, която има компетенциите за това, или от по-голяма общност, която да легитимира решението си със своята представителност и брой.

Опасенията, че е възможно някой да свали тирана, за да заеме неговото място, всъщност означават, че Тома описва случая, когато действията срещу тирана не се основават на желание за възстановяване на справедливостта, а сами са тиранични – не са насочени към интереса на обществото, а към личния интерес.

Не е случайно, че Мартин Лутър Кинг в своя реч срещу сегрегацията (законна по това време, но несправедлива) цитира Тома Аквински, според когото несправедливият закон е закон, който не се корени във вечното и естественото право.

Основният конфликт, който виждат много от тези автори при едноличното управление, е в двойствената същност на всеки монарх – едновременно частно лице и институция. Още Цицерон повдига този въпрос в три свои речи пред Цезар, в които го убеждава, че след като е победил в гражданската война, няма право да съди победените, защото тогава се оказва едновременно съдия и страна в спора.

През средновековието се стига до юридическата формулировка за „двете тела“ на краля, дала много поводи за конституционни тълкувания в средновековна Англия – кралят е и частно, и юридическо лице. В книгата си „Двете тела на краля“ известният историк Ернст Канторовиц дава пример за юридически спор от 12 век за това, може ли кралицата да продаде даден свой имот. Съдиите стигат до следното тълкуване: тя има това право, ако имотът ѝ е дарен като на физическо лице, но ако ѝ е даден като на държавен глава, тогава имотът не принадлежи на нея, а на държавата.

Виждате как темата се разисква от античността до края на средновековието, а ако си припомним скорошния българския спор, чии са имотите на Интендантството, очевидно е актуална и до днес.

Докато работи в интерес на обществото, приемайки властта като отговорност, владетелят е легитимен. Ако обаче предпочете своя интерес пред обществения, ако се възползва от властта си на институция, за да извлече полза като частно лице, тогава той вече не е легитимният монарх, нарушил е негласното споразумение, „обществения договор“, и народът има онова право на съпротива, което му признават още средновековните автори. Преминаването към демократично гражданско общество премахва този юридически конфликт, характерен за монархията, но остава вечният политически въпрос, основен за всяко държавно устройство: чий интерес защитават управляващите – своя или на управляваните. Управлението в полза на управляваните му придава легитимен характер, докато злоупотребата с властта я делегитимира.

Затова не е чудно, че темите на мислители като Монтескьо и Хобс са заимствани от тази традиция. Идеята за правата на човека, залегнала в английската *Магна Харта* и декларациите на френската и американската революции произхождат естествено от нея, защото са насочени към преодоляване на произвола на монарха. Няколко средновековни мислители говорят за обществен договор преди Русо, а други са първоизточник на идеята за разделение на властите, предложена от Лок и Монтескьо.

Лок приема, че с присъединяването си към обществото, човек доброволно отстъпва част от индивидуалните си права и е длъжен да спазва законите. Но подобно на Цицерон, който казва, че понякога сляпото спазване на закона се оказва най-голяма несправедливост (*summum ius, summa iniuria*) Лок смята, че има разлика между право и справедливост, което означава и между позитивното и естественото право. Управлението е легитимно дотогава, докато съумява да спазва естествените права на гражданите – особено правото на живот, свобода и собственост. Оттук следва пламенна защита на правото на съпротива. Идеята на Лок, че последна апелативна инстанция не е съдът, изпълнителната или законодателната власт, а народът, се подема многократно от много мислители от Джеферсън до Роулс.

Американската и френската революции обосновават в редица документи своята легитимност с идеята за доброто управление и правото на съпротива срещу произвола и тиранията. Американската *Декларация за независимостта* от 1776 г. обвързва легитимността на властта със спазването на естествените права и съгласието на управляваните. И в нея, и в *Декларацията за правата на човека и гражданина* от 1789 г. правото на съпротива е признато за естествено и неотменимо.

С други думи тези две декларации се опитват да обвържат правото на съпротива не само с естественото, но и с позитивното право. И до днес конституциите на 35 американски щата съдържат подобни разпоредби. Конституцията на Федерална република Германия допуска правото на съпротива, макар и само срещу случаите на противоконституционно действие. Подобни текстове съдържат и основните закони на Гърция и Португалия. Френската конституция от 1958 г. се позовава на *Декларацията за правата на човека и гражданина*, а *Магна Харта* и до днес е един от малкото писани конституционни документи на Великобритания. Всеобщата декларация за правата на човека признава правото на въставане срещу тиранията и потисничеството, макар и като последно средство.

В светлината на тази хилядолетна традиция „новото“ право на добро управление и добра администрация не е ново. Напротив, то е изначално и изконно. Терминът „върховенство на закона“ не е нищо друго освен израз на изискването управляващите да не поставят себе си или някоя обществена група над останалите, а да осигурят равнопавна справедливост в обществото. Още от античността се смята, че отговорност на управляващите е и това да осигурят добронамерена, функционираща и прозрачна администрация.

Хенри Дейвид Торо, който е идеолог на гражданското неподчинение, е попаднал в затвора за отказ да плаща данъци, но той не отхвърля плащането на данъци по принцип, той отказва да плаща данъци и такси за услуги, които не ползва, данъци и такси, които е смятал за несправедливи. Това не може да не ни подсети за подобни случаи и у нас – в продължение на години тече дебатът, редно ли е такса смет да се изчислява не според реално изхвърлените отпадъци, а според някакви други, несправедливи критерии. Общините могат само да се радват, че у нас хората като Торо не са много.

Понеже тази тема засяга наред с висшите училища и народните читалища, не мога да се въздържа да не разкажа как преди 5-6 години написах от тяхно име писмо до тогавашната директорка на Националната агенция за приходите. В писмото изтъквах три вида аргументи. Първо моралния аргумент, че първите читалища са на 150 години, т. е. са по стари от българската държава, и никога не са били облагани с данъци и такси. Второ, аргумента за справедливостта – не е справедливо читалища, които почти не изхвърлят отпадъци, да се облагат с висока такса смет, изчислена по някакви други критерии. И накрая, най-многобройни бяха юридическите аргументи. Незаконно е например да се изисква читалищата да плащат корпоративен данък за основните си дейности, защото съгласно ЗЮЛНЦ основните дейности на юридическите лица с нестопанска цел са освободени от данък, а в Закона за народните читалища тези основни дейности на читалищата са изброени изчерпателно – школи, библиотеки и т. н.

Отговорът, който получих, беше зашеметяващ. Неговата кулминация беше фразата: „Вярно е, че основните дейности на читалищата са освободени от корпоративен данък съгласно ЗЮЛНЦ и Закона за народните читалища, но за нуждите на данъчното облагане те не са освободени”.

Ето това е лошо управление – такава управленска практика е не само неморална и несправедлива, но и противозаконна. Това е типичен пример за управленски произвол, почиващ на убеждението, че властта е всесилна и може да прави каквото си иска.

Липсата на правна регламентация на правото на съпротива е пряко следствие от неяснотата докъде се простират естествените права. Ако правителството посяга незаконно на живота или имота ни, имаме право на съпротива. Как обаче стоят нещата с правото на съпротива срещу едно управление с аргумента, че управлението не е добро? Кой преценява дали е добро и как преценяваме доколко е добро?

Самият факт обаче, че темата за правото на съпротива се повдига, показва редица слабости на състоянието на демокрацията у нас. Отстояващите правото на съпротива, дори в мекия му вариант на гражданско неподчинение, очевидно са убедени, че нещо дълбоко не е наред с начина на управление през всичките 24 години на прехода. Цялото общество през този

период има усещането за социална несправедливост, за неравнопоставеност на гражданите, за съществуване на привилегирани групи и за задкулисно управление в полза на управляващите, а не на управляваните. Всеки от нас е чувал и дори правил изказвания, коментиращи това състояние, които варират от академичното „подмяна на прехода“ до уличното „на маймуни ни направиха“. Бунтовете през февруари и протестите след изборите през тази година са само симптом за дългогодишното усещане за несправедливост на управлението. Всъщност, ако попитаме протестиращите и през февруари, и сега, те ще ни отговорят „Ние протестираме не срещу конституцията и държавното устройство, те са достатъчно демократични, а срещу управляващите през всички тези години, срещу политическата класа. Управлението не е добро не заради устройството, а заради това, че ни управляват хора, които поставят своя интерес над благо на управляваните“.

Ще завърша с припомнянето на един мрачен експеримент в Университета в Йейл. Хиляда доброволци са поканени в лаборатория, където трябва да участват в „експеримент“ за установяване на ефекта от страха от наказание за способността за учене. Те трябва да пускат ток на изследваните индивиди, като постепенно го увеличават от 15 до 450 волта. Разбира се ток няма, а изследваните „обекти“ са актьори.

Първоначалните предположения на група психиатри, студенти и граждани са, че само 1-2% патологични личности ще стигнат до края на това мъчение. Всъщност цели 62.5%, убедени от авторитета на „учения“ не оказват никаква съпротива и се подчиняват докрай.

Ерих Фром задава въпроса, защо хората са толкова склонни да се подчиняват и нежелаещи да оказват съпротива. Причината е в комфорта и сигурността, които ни дава прехвърлянето на отговорността към повисшестоящите, в желанието да бъдем силни заедно с властимащите, в чувството за правилност на позицията ни, когато тя съвпада с позицията на авторитета.

Желая на всички ви да бъдете от онези 38%, които не се боят да поемат отговорност и са готови да оказват съпротива на несправедливостите.